

En filosof farlig för makten

Jan Patočkas filosofi inspirerade motståndet mot diktaturen.

Leo Kramár skriver här om Jan Patočka, en filosof vars liv och öde bär ett skakande vittnesmål om vår tids mörka historia.

Jan Patočka (1907-1977) var en tjeckisk filosof och professor vid Karlsuniversitetet i Prag. Av skäl som framgår av det följande var han länge ganska okänd utöver sitt hemland, men sedan ett par decennier har han rönt internationell uppmärksamhet och tillägnats flera studier och biografier. Här i Sverige är det fenomenologerna vid Södertörns högskola som har intresserat sig för hans filosofi. Två av hans arbeten har blivit översatta till svenska: *Kätterska essäer om historiens filosofi* (Daidalos, 2006) och helt nyligen *Inledning till fenomenologisk filosofi* (Södertörns högskola, 2013).

Jan Patočka (uttalas Pa'ttojka) var en djupt tänkande filosof men ingen kammarlörd avskärdad från verkligheten. Han var elev till fenomenologins grundare Edmund Husserl och påbörjade sin lärarbana före andra världskriget. Vi minns kanske hur verkligheten såg ut då. Han upplevde två världskrig och en sex år lång tysk ockupation som inskränkte hans filosofiska verksamhet. 1945 kom så den efterlängtdade friheten, men redan 1948 tog kommunisterna makten och satte munkavle på honom igen. Den korta Pragvåren under Dubček, då han fick tillbaka sitt jobb som universitetslärare, slutade 1968 med sovjetisk ockupation och den så kallade normaliseringen. Den satte definitivt stopp för hans karriär som professor. Men inte för hans lärargärning. Han fortsatte att undervisa, en trogen skara studenter samlades regelbundet i hans eller någon annans lägenhet.

Många har vittnat om att den kommunistiska censuren var svårare att kringgå än den nazistiska. Patočka var en otroligt flitig skribent, men bara litet av det han skrev blev publicerat under hans liv. Hans sista stora verk, *Kätterska essäer*, kom ut i samizdatupplaga i sex eller tolv maskinskrivna exemplar som spreds från hand till hand. Man hade alltså inte ens tillgång till en dupliceringsapparat.

Först var det kriget och ockupationen, sedan det kommunistiska förtrycket och isoleringen från västvärlden som gjorde att Patočkas namn och filosofi förblev nästan okända utanför en liten krets av filosofer och studenter. Det var ett tragiskt öde för en av Husserls och fenomenologins främsta uttolkare och utvecklare. Men trots svårigheterna och riskerna var det många tjeckiska intellektuella som läste de slitna och svårlästa karbonkopiorna av hans föreläsningar och som inspirerades av hans tankar om människans frihet och ansvar. Det visade sig så småningom att dessa till synes abstrakta filosofiska idéer skulle få ett oväntat politiskt genomslag.

Det var framför allt två händelser eller omständigheter som direkt eller indirekt ledde till *Charta 77*. Den ena var Helsingforskonferensen som avslutades i augusti 1975. Konferensen hade till syfte att minska spänningarna under det kalla kriget. Spänningen och fruktan för Sovjet

hade ökat efter Warszawapakttruppernas intåg i Prag sommaren 1968 och den s.k. Brezjnevdoktrinen¹. Här i Stockholm talade Palme om ”diktaturens kreatur”. Så Brezjnev behövde bättra på sitt anseende. När de båda supermakterna – för det fanns faktiskt två på den tiden – möttes i Helsingfors hade de helt olika mål. Brezjnevs mål var ekonomiskt samarbete och ”gränsernas okränkbarhet”, Carter och amerikanerna pressade fram ”den tredje korgen”, som innebar att kommunistländerna lovade att respektera FN:s förklaring om de mänskliga rättigheterna. Konferensen blev en succé och alla var nöjda. Brezjnev skrev gladeligen på, han hade ju fått ett kvitto på att Sovjets erövringar i Europa och dess intressesfär blev internationellt godkända och skulle vara för evigt. Hur det sedan gick med de mänskliga rättigheterna vet vi ju. **Tjeckoslovakiens president** ratificerade Helsingforsöverenskommelsen och parlamentet fastställde den som lag som publicerades i oktober 1976. För kommunisterna var det bara ytterligare ett knep för att lugna de naiva svärmarna i Väst. Hemmaopinionen brydde man sig inte om.

Men hemmaopinionen fanns. Den direkta och påtagliga anledningen till att den lät höra av sig var det förtryck och förföljelser som de oppositionella, framförallt de som hade varit engagerade i Dubčeks reformer, utsattes för. Efter 1968 utrensades nästan en halv miljon medlemmar ur kommunistpartiet. 10 000 arméofficerare förlorade sina jobb. Ett par tusen journalister och tusentals forskare och lärare fick publiceringsförbud och måste försörja sig som eldare eller fönsterputsare. Därtill kom polistrakasserier, husundersökningar, misshandel och fängelsedomar. Och det grymmaste var att bestraffningarna drabbade även familjemedlemmar, inte minst barnen som uteslöts från högre utbildning, gymnasium inräknat.

Det saknades inte protester. Kända personligheter som Václav Havel skrev öppna brev till högsta myndigheter och fick fängelsestraff för ”förtal” av den socialistiska samhällsordningen. Men det var när Tjeckoslovakien hade undertecknat Helsingforsöverenskommelsen som dissidenterna såg en möjlighet. 142 människor, en blandad skara av intellektuella, kristna, antikommunister och reformkommunister undertecknade den 1 januari 1977 ett manifest som de kallade *Charta 77*. Man åberopade republikens författning och gällande lag och krävde att myndigheterna skulle sluta med rättsövergrepp mot enskilda människor och att de skulle respektera mänskliga rättigheter. Några dagar senare skickade man brev med samma krav till regeringen, till parlamentet och till utlandspressen, undertecknade av *Chartans* nyutsedda talesmän, f. d. utrikesministern Jiří Hájek och filosofiprofessorn Jan Patočka.

Det var mot rättslösheten och de upprörande orättvisorna som chartisterna protesterade. Patočka motiverar och förklarar grunderna och skälen för protesten i ett dokument som publicerades i januari, med den talande titeln *Om plikten att värja sig mot orätt*. Han sätter här den etiska grunden för *Chartan*: Inget samhälle kan fungera utan en moralisk bas, men moralen finns inte för samhällets skull utan för individen, för att människan är en människa. Och det är inte människan som definierar moralen godtyckligt efter sina behov och önskningsar, det är moralen som definierar människan.

Det var alltså inga revolutionära krav, undertecknarna hade gjort en noggrann juridisk analys av texten och var mycket noga med att påpeka att de inte var ett politiskt parti och att de agerade inom ramen för gällande lag. Det är svårt att veta vilken respons de förväntade sig, men statsapparatusens reaktion blev våldsam. Man satte igång en sanslös desinformations- och förtalskampanj i medierna, spred komprometterande falska *Charta-77*-dokument, man påbjöd massprotester och väckelsemöten på arbetsplatser. Hundratusentals skrev på fördömanden men ingen fick läsa den text man fördömde. För den stora allmänheten förblev innehållet i *Chartan* okänt. Jag minns att mina tjeckiska vänner som kom hit på besök ivrigt frågade efter och läste texterna. De modiga människor som inte skrev på fördömanden förlorade sina arbeten.

1

Brezjnevdoktrinen gick ut på att Sovjetunionen var beredd att försvara sina erövringar och sitt herravälde i Östeuropa med vapen. Invasionen av Tjeckoslovakien visade att det var allvarligt menat.

Förföljelser och polistrakasserier mot undertecknarna ökade. För Jan_Patočkas del betydde det att hans tid som *Chartans* talesman blev kort. Han dog i hjärtinfarkt den 13 mars samma år efter ett 11 timmar långt polisförhör.

Jan Patočka hade tidigare inte engagerat sig politiskt, men han var ingen opolitisk filosof. Och hans filosofi blev den viktigaste inspirationskällan för dissidentrörelsen, inte minst för Václav Havels politiska tänkande och fortsatta verksamhet. Peter Pithart skriver – Pithart var en av undertecknarna och är numera talman i Senaten – att professor Patočka i sina seminarier under flera år i bästa sokratiska anda ”fördärvade ungdomen” och att utan honom och Václav Havel hade Chartan antagligen aldrig blivit till.

Som fenomenolog sökte Patočka efter meningen i den mänskliga existensen. Som moralfilosof lärde han att endast ett liv i sanning är ett värdigt liv och att sanningen endast är möjlig i ett fritt samhälle. Människan träder in i historien när hon reser sig över blotta livsuppehållandet, när hon börjar problematisera sin tillvaro, när hon vill förstå sig själv och börjar ifrågasätta det till synes självklara i världen. Han lärde också, att människan måste vara politisk i vidare bemärkelse, att hon är skyldig att ta ansvar för sitt samhälle och att hon måste *handla*, och handla i överensstämmelse med sin övertygelse även om det sker till priset av personliga uppoffringar. Det är kanske just den här uppmaningen, att förverkliga de etiska målen i en handling, som gör honom så ovanlig bland filosofer – och farlig för makten.

Det är uppenbart att filosofen Patočka måste komma i konflikt med den totalitära staten. Normaliseringsåren kännetecknades av en tyst överenskommelse mellan den styrande eliten och folket: ni sköter ert och vi sköter vårt. Ni sköter era jobb och era privata affärer. Vi sköter politiken och erbjuder er en hygglig – i alla fall i jämförelse med andra kommunistländer – levnadsstandard. Patočkas filosofi bröt mot detta kontrakt på ett sätt som makten inte kunde tillåta. På det teoretiska planet förkastade man hans filosofi, fenomenologin, som oförenlig med marxismen. Fenomenologin hade blivit komprometterad av Heideggers flirt med nazismen, men det var säkert framförallt dess krav på ett förutsättningslöst ifrågasättande som störde den marxistiska ortodoxin. På vardagsplanet var hans uppmaning till medborgarna att aktivt delta i politiken och kravet på en statsstyrelse ansvarig inför folket oförenliga med den ”existerande socialismen”, d.v.s. kommunistpartiets diktatur.

Det som slutligen var avgörande för Patočkas kritik av det kommunistiska samhället var den allomfattande offentliga lögnen. Alla kände till att den fanns, även eliten, och de flesta anpassade sina liv därefter. Eller som man sade: Ni ger oss låtsaspengar och vi ger er låtsasarbete. Det var ett liv i lögn, det som Patočka kallar ett ickeautentiskt liv. De få som försökte leva ett liv i sanning drabbades hårt. Det var en grym värld, som han själv uttryckte det. Det sant mänskliga för Patočka var vad han kallade ”omsorgen om själen”, och det kan låta högtravande och patetiskt i våra öron. Men vad han menade var att människan skall leva ett autentiskt om sig självt medvetet liv som syftar något högre än att bara arbeta och konsumera.

Så förvandlades – som Pithart skriver² – den vänlige men stränge professorn till en upprorsmakare som talade om de ”omskakades solidaritet”, om plikten att handla och uppmanade till en ”riskfylld personlig insats och eventuellt offer”.

Patočka kom fram till att ett autentiskt liv är möjligt bara i ett fritt samhälle. Målet för *Charta 77*-rörelsen definierar han som ett liv i sanning i ett fritt samhälle och han ser det som logiskt och uppenbart att endast ett samhälle som respekterar de mänskliga rättigheterna är fritt:

*”Idén om mänskliga rättigheter är inget annat än övertygelsen, att även stater, även samhället i sin helhet, är underordnade moraliska överväganden...något som är högre än de själva...”*³

2

Petr Pithart, *Dějiny a politika* (Historien och politiken, Prag, 1990)

3

Jan Patočka, ”O povinnosti bránit se proti bezpráví”, (Om skyldigheten att försvara sig mot orätt) i *Charta 77, 1977-1989*, (ed. Vilem Prečan, Bratislava 1990).

Han intar här en filosofisk ståndpunkt som man kan kalla humanistisk och normativ. Han står för vissa absoluta värden och till dem räknar han mänskliga rättigheter. Och han tvekar inte att handla för att försvara dem och kämpa mot orätt.

Vad ledde *Charta*-rörelsen till? Framförallt riktade den omvärldens blick på förtrycket i Tjeckoslovakien och gav upphov till ett omfattande internationellt stöd till dissidentrörelsen. Under några år ledde den också till hårdare, men samtidigt mer tveksamma åtgärder från regimens sida. Man hade nu världens ögon på sig. Under de kommande åren skrev allt som allt ca 1 200 människor på *Chartan*, många av dem arresterades och dömdes, omkring 200 emigrerade eller tvingades att emigrera.

Sedan förde rörelsen en tynande tillvaro. Var man för tidigt ute? Man kan säga så, det blev inga folkliga massprotester. Tiden var kanske inte mogen och dissidentrörelsen i Tjeckoslovakien var ganska isolerad. Polska Solidarność låg fortfarande tre år fram i tiden. Men idéer verkar på lång sikt och de underminerar makten långsamt men säkert. Aviezer Tucker skriver i sin avhandling⁴, att Patočkas inflytande på sammetsrevolutionen kan jämföras med det som Voltaire och Rousseau hade på den Stora franska. Och 1989 föll den kommunistiska maktapparaten ihop som ett korthus. Då var filosofen död sedan tolv år, men hans idéer högst levande.

LEO KRAMÁR